

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВА НА СВОБОДУ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ

INTERNATIONAL OBLIGATIONS OF UKRAINE ON THE PROTECTION OF THE RIGHT FOR THE FREEDOM OF CONSCIENCE AND RELIGION

Сорокун В.М., к.ю.н.,

доцент кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Українська держава, як суб'єкт міжнародного права та рівноправний учасник міжнародного спілкування, співпрацює з іншими державами світу та міжнародними організаціями у галузі прав людини та має міжнародно-правові зобов'язання у сфері захисту релігійних прав. Міжнародно-правове співробітництво України в цій сфері складається з визнання Україною повного обсягу міжнародно-правових стандартів права на свободу совісті та віросповідання та їх ретельної й ефективної імплементації в національному законодавстві.

Міжнародно-правові зобов'язання України з права на свободу совісті та віросповідання витікають з її міжнародних багатосторонніх та двосторонніх договорів, а також з участі України у міжнародних організаціях. У статті досліджуються міжнародно-правові зобов'язання України, на які вона погодилась у рамках своєї участі майже в усіх основних конвенціях з захисту прав людини, прийнятих ООН, та у створених ними механізмах, зокрема Ради з прав людини, Комітету з прав людини, Комітету з економічних, соціальних та культурних прав, Комітету з прав дитини та Комітету з ліквідації расової дискримінації тощо. На регіональному рівні зобов'язання України у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання випливають з її членства в Раді Європи та з конвенцій, укладених в рамках цієї організації, до яких приєдналася Україна. Найважливішу роль тут відіграє прецедентна практика Європейського суду з прав людини по статті 9 Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод 1950 р. Третій блок зобов'язань України з захисту права на свободу совісті та віросповідання, досліджений у цій статті, формується з її участі в Організації з безпеки та співробітництва в Європі. Україна є учасницею основних актів цієї організації і визнає весь каталог стандартів з захисту цього права. Четверта група міжнародно-правових зобов'язань України витікає з чисельних двосторонніх договорів України.

З цього приводу, метою статті є з'ясування каталогу міжнародно-правових зобов'язань України з захисту права на свободу совісті та віросповідання. У дослідженні було використано загальнонаукові та спеціальні методи. Формально-юридичний метод використовувався у здійсненні аналізу міжнародних актів, які закріплюють право на свободу совісті та віросповідання, порівняльно-правовий метод – для з'ясування відмінностей у міжнародних стандартах цього права, метод системного аналізу – для виявлення зв'язків між універсальними та регіональними міжнародно-правовими актами, що містять норми за захисту цього права. У результаті дослідження встановлено каталог міжнародно-правових зобов'язань з захисту права на свободу совісті та віросповідання, які міжнародні договори та інші акти встановлюють для України.

Ключові слова: міжнародні договори, міжнародно-правові стандарти з права на свободу совісті та віросповідання, право на свободу совісті та віросповідання.

As a subject of international law and equal player in international relations, Ukraine cooperates with other states and international organizations in the protection of the right for the freedom of conscience and religion, and possesses international obligations in the sphere of religious freedoms. International cooperation of Ukraine consist of the recognition by Ukraine of the full catalogue of international legal standards of the right for the freedom of religion and its thorough and effective implementation in the national legislation.

International obligations of Ukraine in the right for the freedom of conscience and religion flow out of its international multilateral and bilateral treaties as well as from its participation in international organizations. This article studies international obligations accepted by Ukraine as a party to the most of the human rights protection treaties adopted by the UN and in the mechanisms they create, such as the Human Rights Council, the Human Rights Committee, the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, the Committee on the Rights of the Child, the Committee on the Elimination of Racial Discrimination and a number of others. On the regional level, obligations of Ukraine on the protection of the right for the freedom of conscience and religion come out of its membership in the Council of Europe and conventions adopted by this organization and joined by Ukraine. The most important role here belongs to the case law created by the European Court of Human Rights on Article 9 of the 1950 European Convention on Human Rights. The third block of obligations of Ukraine on the protection of the right for the freedom of conscience and religion examined in this article consists of its participation in the Organization for Security and Co-operation in Europe. Ukraine is a party to the main instruments adopted by OSCE and recognizes the entire catalogue of standards of the protection of this right. The fourth group of international obligations of Ukraine consists of its numerous bilateral treaties.

With this in mind, the purpose of this article is to establish the catalogue of international obligations of Ukraine in the right for the freedom of conscience and religion. This study used general scientific and special research methods. The formal-legal method was used to analyze the content of international treaties on the right for the freedom of conscience and religion. The comparative law method was used to determine existing differences in international standards. The method of system analysis was used to discover connections between universal and regional international instruments which contain provisions for this right.

As a result, this study establishes a catalogue of international legal obligations of Ukraine in the protection of the right for the freedom of conscience and religion, which is based on international treaties and other instruments.

Key words: international treaties, international standards of the right for the freedom of conscience and the religion, freedom of conscience and the religion.

Постановка проблеми. Для приведення законодавства України у відповідність до міжнародно-правових стандартів права на свободу совісті та віросповідання, є необхідним з'ясувати каталог її міжнародно-правових зобов'язань у сфері захисту цього права, що впливають з міжнародних договорів, стороною яких є Україна, та інших міжнародно-правових інструментів.

Метою статті є визначення каталогу міжнародно-правових зобов'язань Української держави у сфері права на свободу совісті та віросповідання.

Стан дослідження. Дослідженням міжнародно-правового захисту права на свободу совісті та віросповідання займається В. Сорокун [1-2]. Загальнотеоретичні питання співвідношення права та релігії, а також релігійної свободи й верховенства права розглядає Д. Вовк [3; 4]. Конституційно-правові засади взаємодії держави та релігійних організацій досліджує М. Васін [5]. Питання державно-церковних відносин у колі державного управління вивчає В. Петрик [6]. Кримінально-правові аспекти злочинності у сфері віросповідання розглядав М. Палій [7]. У галузі

конституційного права проблемам права на свободу віросповідання досліджували В. Малишко [8], Г. Сергієнко [9] та Л. Ярмол [10]. Питання міжнародної безпеки та релігії дослідила Ю. Фисун [11]. Серед закордонних авторів, які досліджують міжнародно-правові аспекти права на свободу совісті та віросповідання, варто назвати вагомі праці М. Еванза [12], П. Тейлора [13], Дж. Ван дер Вайвера [14], Д. Дайвіса [15], Д. Саллівана [16] та М. Дженіс [17].

Виклад основного матеріалу. *Визначення каталогу міжнародних договірних зобов'язань України з права на свободу совісті та віросповідання.*

Норми чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, визнаються частиною законодавства України¹. Особливу роль тут також відіграє ч. 1 ст. 22 Конституції України, яка передбачає, що “права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними” [18]. Це означає, що каталог прав і свобод людини може бути поповнено з інших джерел, якими можуть бути як міжнародно-правові акти, так і міжнародно-правові звичаї про права людини, в яких сформульовані права і свободи, не закріплені в Конституції [19, с. 75]. Не порушуючи дискусійне теоретичне питання про особливості застосування міжнародних звичаєвих норм у внутрішньому правопорядку України, згадаємо, що ч. 3 ст. X Декларації про державний суверенітет України, якою визнається “пріоритет загальнознаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права” [20], доповнює ст. 9 Конституції України. Таким чином, міжнародно-правові зобов'язання України мають витікати з її членства в міжнародних організаціях², чинних міжнародно-правових договорів³, згоду на обов'язковість яких дала Україна, та міжнародно-правових звичаїв.

Зобов'язання в рамках ООН. Відповідно до ст. 55 Статуту ООН, Україна має визнавати, поважати та сприяти дотриманню прав людини [21, с. 30-31]. Як зазначалось у розділі 2 нашого дослідження, в рамках ООН було прийнято цілу низку договорів, які так чи інакше торкаються права на свободу совісті та віросповідання. Наведені нижче договори, відповідно до ст. 9 Конституції України, створюють зобов'язання України у сфері захисту цього права на універсальному рівні, а саме:

- Загальна декларація прав людини 1948 р. – ст. 2, 7, 18 та 29 (2) [22];
- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. (далі за текстом – Пакт) – ст. 2 (1), 4, 18, 19, 20 (2), 26 та 27 [23];
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. – ст. 2 (2) та 13 (3) [24];
- Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. [25];
- Конвенція про статус біженців 1951 р. – ст. 2 (2), 3 та 4 [26];
- Конвенція про права дитини 1989 р. – ст. 2, 14, 20 (3) та 29 (d) [27];
- Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставах релігії або переконань 1981 р. [28];
- Декларація про права людини осіб які не є громадянами країни, в якій вони проживають 1985 р. – ст. 5 і 7 [29];

¹ Питання взаємодії міжнародного та внутрішнього права вирішуються, зокрема, Конституцією України [111, с. 5], Декларацією про державний суверенітет України [42, ст. 429], Законом України № 1906-IV “Про міжнародні договори України” [77, ст. 540], Законом України № 1543-XII “Про правонаступництво України” [81, ст. 617], Постановою Верховної Ради України № 2808-XII “Про приєднання України до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів” [153, ст. 601] та іншими законами України.

² Парламентська Асамблея Ради Європи запросила Україну стати членом Ради Європи Висновком № 190 (1995) від 26 вересня 1995 р. [24]. Україна приєдналася до Статуту РЄ Законом України № 398/95-ВР “Про приєднання до Статуту Ради Європи” від 31 жовтня 1995 р. [82].

³ На цей час не існує жодного спеціального двостороннього або іншого багатостороннього договору України у сфері захисту релігійних прав.

– Декларація прав осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних та мовних меншин 1992 р. [30].

Вищезазначені документи передбачають чіткі обов'язкові для України стандарти права на свободу совісті та віросповідання на універсальному рівні. Визначаючи ці стандарти, слід наголосити, що перелічені декларації 1981, 1985 та 1992 рр. цілком базуються на Пакті, їх норми розтлумачують значення його відповідних статей – ст. 18 та, за аналогією, ст. 27, – а їх виконання гарантується його юридично-обов'язковою силою для держав, що надали згоду на його силу, а також спеціальними процедурами ООН – Спеціальним доповідачем з свободи релігії чи переконання. Ці декларації вважаються доказом міжнародно-правового звичаю [31, с. 92]. У свою чергу, Україна визнає юридичну силу зазначених декларацій – Верховний Суд і Конституційний Суд України посилаються на їх норми у своїй практиці [32-33].

Відповідно до ст. 9 Конституції України, ці зобов'язання є частиною її національного законодавства і мають пріоритет перед нормами національного права [34]. Така позиція також підтверджується судовою практикою [35, ч. 4 § 2; 236, ч. 2 § 6] та п. 24-25 звіту України до Комітету з прав людини за 2005 р. [36, с. 5].

Україна має звертати увагу на виконання цього широкого переліку зобов'язань в процесі звітування перед системою механізмів контролю за дотриманням прав людини, яка існує в універсальному міжнародному праві, учасницею якої вона є. У сфері захисту права на свободу віросповідання на Україну поширюються повноваження таких механізмів:

1) утворених відповідно до Статуту ООН – Ради з прав людини та спеціальних процедур, зокрема Спеціального доповідача з свободи релігії чи переконання. У процесі приведення норм національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів Україна має звертати увагу рекомендації, що містяться в доповідях Спеціального доповідача зі свободи релігії та віросповідання, а також зауваження, зроблені іншими спеціальними процедурами;

2) утворених відповідно до деяких зазначених вище конвенцій, стороною в яких є Україна, зокрема Комітету з прав людини, Комітету з економічних, соціальних та культурних прав, Комітету з прав дитини та Комітету з ліквідації расової дискримінації. Україна має надсилати до комітетів періодичні доповіді про стан виконання зобов'язань за відповідними договорами. Доповіді мають містити чітку інформацію про практичну імплементацію норм відповідних договорів [37, § A.2].

Зобов'язання України в рамках Ради Європи. Зобов'язання України в рамках Ради Європи у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання впливають з її членства в Раді Європи та з конвенцій, укладених в рамках цієї організації, до яких приєдналася Україна.

Україна ратифікувала Статут Ради Європи 31 жовтня 1995 р. Відповідно до ст. 1 Статуту, мета Ради Європи досягається за допомогою органів Ради шляхом обговорення питань, що становлять спільний інтерес, шляхом укладання угод та здійснення спільних заходів у сфері захисту та збереження і подальшого здійснення прав людини і основних свобод [38, ст. 1 а, б]. Органами Ради Європи, відповідно до ст. 10, є Комітет Міністрів та Парламентська асамблея. Відповідно до своєї статутної компетенції, Комітет Міністрів може приймати висновки у формі рекомендацій урядам країн-членів Ради та просити уряди країн-членів Ради інформувати його про заходи, вжиті щодо таких рекомендацій (ст. 15(b)). Парламентська асамблея може обговорювати будь-яке питання та вносити рекомендації щодо будь-якого питання, яке відповідає меті і компетенції Ради Європи, визначеним у п. 1 Статуту. Вона також обговорює будь-яке питання та може вносити рекомендації щодо будь-якого питання,

яке Комітет Міністрів надсилає їй для підготовки висновку (ст. 23 (1(a)). Резолюції та рекомендації Комітету Міністрів та ПАРЄ не є юридично обов'язковими, проте вони є авторитетним тлумаченням та баченням імплементації норм конвенцій, прийнятих Радою Європи, яким не можуть нехтувати уряди країн-членів Ради [39, с. 545]. Як член Ради Європи Україна має звертати увагу на рекомендації її органів в процесі приведення національного законодавства у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання у відповідність до стандартів цієї міжнародної організації.

Україна надала згоду на низку договорів, укладених в рамках Ради Європи, які стали частиною національного законодавства України, певні норми яких безпосередньо торкаються права на свободу совісті та віросповідання, а саме:

– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. – ст. 1, 4 (3), 9, 14, 15 та 18 [40];

– Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 2000 р. – ст. 1 та 3 [41];

– Рамкової конвенції про захист національних меншин 1995 р. – ст. 1, 3, 7, 8, 17 (1), 19 та 23 [42].

Наступні документи органів Ради Європи у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання мають також виконуватися Україною:

– Резолюція ПАРЄ № 1466 (2005) “Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною” [43] та п. 269–271 відповідної доповіді Комітету з питань виконання обов'язків та зобов'язань держав-членів РЄ [44];

– Резолюція ПАРЄ № 1179 (1999) “Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною” [45] та п. 51-55 відповідної доповіді Комітету з питань виконання обов'язків та зобов'язань держав-членів РЄ [46];

– пп. 11 (xi) Висновку ПАРЄ № 190 (1995) “Про заяву України щодо членства в Раді Європи” [47];

– Рекомендація № 1805 (2007) “Про святотатство, релігійні образи, промови ненависті проти осіб на підставі їх релігії” [48];

– Резолюція № 1510 (2006) “Свобода висловлення та повага до релігійних переконань [49]”;

– Рекомендація № 1556 (2002) “Релігія та зміни в Центральній та Східній Європі” [50];

– Рекомендація № 1412 (1999) “Незаконна діяльність сект” [51];

– Рекомендація № 1178 (1992) “Про секти та новітні релігійні рухи” [52];

– Рекомендація № 816 (1977) “Про право на відмову від військової служби на підставі переконань” [53].

Відповідно до ст. 32 Конвенції 1950 р., юрисдикція Суду з прав людини, утвореного Конвенцією, поширюється на всі питання тлумачення та застосування Конвенції та протоколів до неї. Ст. 46 Конвенції в редакції відповідно до ст. 16 Протоколу № 14, який змінює контрольну систему Конвенції, визначає обов'язок договірних сторін виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами, а остаточне рішення Суду передається Комітетові міністрів, який здійснює нагляд за його виконанням. Україна також ухвалила Закон “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини”, ст. 2 якого зазначає, що рішення Суду у справах проти України є обов'язковими для виконання Україною, а ст. 17 зобов'язує національні суди застосовувати при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [54]. Конституційний Суд України посилався на Європейську конвенцію 1950 р. як на частину національного законодавства України [35, ч. 4, § 2]. Вищий Господарський Суд України також указав, що “у зв'язку з ратифікацією Конвенції та прийняттям Верховною Радою України Закону України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” господарським судам у здійсненні судочинства

зі справ, віднесених до їх підвідомчості, слід застосовувати судові рішення та ухвали суду з будь-якої розглянутої ним справи [55, ч. 3, § 2]”. З цього випливає зобов'язання України привести норми захисту права на свободу совісті та віросповідання національного законодавства у відповідність до стандартів Ради Європи, як вони передбачені вищезазначеними договорами та розтлумачені практикою Суду з прав людини.

Рішення Європейського суду у справі Свято-Михайлівській парафії проти України від 14 червня 2007 р. [56] було винесено виключно по ст. 9. Суд визнав порушення ст. 9 та зробив певні зауваження щодо невідповідності деяких норм Закону України “Про свободу совісті та віросповідання” загальною визначеним стандартам цього права [57].

Зобов'язання України в рамках Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). Акти ОБСЄ є “м'яким” правом, фіксують певний рівень відносин між країнами-учасниками та їх політичні зобов'язання. З приводу того, що вони не є зобов'язаннями правового характеру, їх не можна посилювати судовими заходами, та вони не підлягають ратифікації як міжнародні договори. Україна є учасницею основних актів цієї організації і визнає відповідні стандарти з захисту права на свободу совісті та віросповідання. Участь України в ОБСЄ врегульовано з Меморандумом про взаєморозуміння між Урядом України і ОБСЄ щодо створення нової форми співробітництва від 13 липня 1999 р. [58]. У ч. 4 Преамбули Меморандуму зазначається, що поважання принципів та зобов'язань ОБСЄ є основою співробітництва між Урядом України та ОБСЄ [59].

Усі установчі документи ОБСЄ приділяють особливу увагу гарантіям прав людини та основоположних свобод. У рамках організаційної структури ОБСЄ було також створено Бюро з демократичних інститутів і прав людини, яке сприяє співробітництву держав-учасниць та контролює виконання їх зобов'язань у сфері “людського виміру”, тобто комплексу норм та заходів з прав людини та демократії, який є ширшим ніж традиційне право прав людини. Бюро проводить щорічні зустрічі з імплементації зобов'язань у сфері людського виміру. У рамках Бюро діє Консультативна нарада експертів з питань релігії та віросповідання, яка складається з 60 членів, призначених країнами-членами ОБСЄ.

§ 1 і 3 Принципу VII Декларації принципів взаємовідносин між державами-учасниками, яка є складовою частиною Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р., безпосередньо стосуються свободи думки, совісті, релігії та переконань: держави-учасниці зобов'язались поважати права людини та основні свободи, враховуючи свободу думки, совісті, релігії та переконань для всіх, без дискримінації за ознаками раси, статі, мови та релігії, та визнавати й поважати свободу особи сповідувати релігію чи віру, одноособово, так і спільно з іншими, діючи відповідно до волі власної совісті. У § 7 Принципу держави-учасниці зобов'язалися діяти у галузі прав людини та основних свобод відповідно до цілей та принципів Загальної декларації прав людини та Міжнародних пактів про права людини [60, с. 7]. У рамках співробітництва в гуманітарних справах та контактах між людьми держави-учасниці підтвердили, що релігійні культу, установи та організації, які діють в конституційних рамках держав-учасниць, та їх представники можуть здійснювати між собою контакти, зустрічі та обмін інформацією в сфері їх діяльності [60, с. 42].

У Паризькій хартії для нової Європи держави-учасниці підтвердили, що кожна людина без будь-якої дискримінації має право на свободу думки, совісті, релігії та переконань [61], а самобутність релігійних меншин має захищатися. Зобов'язання держав гарантувати права людини та, зокрема релігійні свободи, відображені й в інших установчих документах Організації [62, ч. IV; 160].

Детальний перелік зобов'язань держав-учасниць у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання викладено в таких документах ОБСЄ:

– Заключному документі Віденської зустрічі від 19 січня 1989 р. – § 11, 13 (7), 16, 17, 32 та 59 [63];

– Документі Копенгагенської наради Конференції по людському виміру СБСЄ від 29 червня 1990 р. – § I.5.7, П.9.4, П.18.1-6, П.32.2-4, П.33, П.35-36 та П.40 [64];

– Документі Московської наради Конференції по людському виміру СБСЄ від 3 жовтня 1991 р. – § 28.7, 38 та 38.1 [65];

– Хартії Європейської безпеки від 19 листопада 1999 р. – § 19 [59];

– Брюссельської декларації Парламентської асамблеї ОБСЄ від 7 липня 2006 р. – § 106 – 113 [66].

Враховуючи вищезазначені стандарти ОБСЄ права на свободу совісті та віросповідання, а також відповідні стандарти ООН і Ради Європи, Консультативна нарада експертів з питань релігії та віросповідання підготувала Рекомендації щодо аналізу законодавства про релігію чи віросповідання, які було ухвалено Парламентською Асамблеєю ОБСЄ у 2004 р. [67]. У Рекомендаціях зазначається, що міжнародні стандарти про свободу релігії чи віросповідання випливають не тільки із положень спеціальних угод, пактів, конвенцій, документів, які стосуються питань релігії чи віросповідання, але також з інших норм, як-то законодавства про свободу об'єднань, свободу вираження поглядів чи про права батьків. Кожен законопроект з питань свободи совісті та віросповідання повинен відповідати міжнародним стандартам та зобов'язанням ОБСЄ, які мають бути чітко встановлені [67, с. 35-36].

Звертаємо увагу, що аналіз договірної практики України дозволяє зробити важливий висновок про те, що Україна визнає норми і стандарти, які визначають права людини, які містяться в деклараціях ООН, рекомендаціях ПАРЄ та документах ОБСЄ⁴.

Двосторонні зобов'язання України. Існує певна кількість двосторонніх міжурядових та міжвідомчих міжнародних договорів України, норми яких торкаються стандартів права на свободу совісті та віросповідання, а саме:

– Угода між Державним комітетом України у справах національностей та релігій та Уповноваженим у справах релігій та національностей Ради Міністрів Республіки Білорусь про співробітництво від 4 червня 2008 р. визначає засади співробітництва відповідних відомств сторін з підтримки діяльності громадських об'єднань громадян та осіб, що відносять себе до національних меншин, обміну інформацією і досвідом роботи у сфері регулювання міжнаціональних відносин, відносин держави і релігійних організацій та міжконфесійних відносин [69, ст. 1]. Відповідно до ст. 12, жодне із зобов'язань сторін, що випливають зі статей цієї Угоди, не може бути витлумачене як підстава для будь-яких дій або діяльності, що суперечать цілям і принципам Статуту ООН, загально визнаним принципам і нормам міжнародного права, законодавству і міжнародним зобов'язанням держав сторін;

– ст. 4 Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Азербайджанської Республіки про трудову діяльність і соціальний захист громадян України, які тимчасово працюють на території Азербайджанської Республіки, та громадян Азербайджанської Республіки, які тимчасово працюють на території України [70] зобов'язує сторони забезпечувати на своїй території захист переселенців, а також робітників-мігрантів і членів їхніх сімей від будь-якої дискримінації та дій у формі насильства, погроз і залякування, а також інших дій за ознаками статі, раси, мови, релігії та переконань тощо як з боку державних посадових

осіб, так і з боку приватних осіб, груп, об'єднань громадян та інших організацій [71-72];

– ст. 12 (2) Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Литовської Республіки про поїздки громадян [73] фіксує домовленість щодо пільгового режиму отримання віз для громадян, які відіграють важливу роль у розвитку двосторонніх зв'язків у галузі релігії [74, п. 4(1) ст. 3; 75, п. 3(b) ст. 10];

– ст. 3 (с) Договору між Україною та Арабською Республікою Єгипет про видачу правопорушників [76] не дозволяє здійснювати видачу, якщо запитувана Держава має суттєві підстави вважати, що запит був зроблений з метою переслідування або покарання особи на підставі її раси, релігії, національної приналежності або що становище такої особи в судовому процесі над нею може бути погіршене з будь-якої з цих причин [77, ст. 3(e)];

– ст. 5 (2) Угоди між Кабінетом Міністрів України та Швейцарською Федеральною Радою про реадмісію осіб, які перебувають на територіях їх держав нелегально [78] надає певний захист релігійних інтересів під час транзиту в процесі реадмісії осіб, які нелегально перебувають на території держави-учасниці двосторонньої угоди: транзит осіб не здійснюється або у ньому відмовляється у разі наявності достатніх доказів того, що в країні призначення або в будь-якій транзитній країні особа може піддаватися негуманному ставленню, бути страчена, або її життя, фізичне благополуччя або свобода можуть бути у небезпеці через національну, релігійну, расову приналежність або політичні погляди [79, ст. 6(2); 80, ст. 8(6)];

– певні угоди передбачають захист релігійних потреб національних меншин та право на повернення духовно-релігійних цінностей між державами [81, ст. 2, 9; 82, ст. 1(1), 4, 9; 83, ст. 2]. Норми захисту релігійних прав національних меншин містяться також в більшості двосторонніх договорів про дружбу та співробітництво [68, ст. 13; 84, ст. 7];

– деякі міжвідомчі двосторонні угоди надають охорону релігійним пам'ятникам та об'єктам відповідної сторони в якості захисту релігійних інтересів своїх громадян на території іншої сторони [85, ст. 6];

– домовленість сприяти контактам між своїми релігійними організаціями міститься в чисельних договорах про дружбу та співробітництво України з іншими державами [86, ст. 9; 87, ст. 8].

Включення права на свободу совісті та віросповідання до такої великої кількості міжнародно-правових договорів України від двостороннього до універсального рівнів, а також звернення до цього права, як воно закріплене в міжнародних договорах, у практиці Конституційного, Верховного та Вищого Господарського судів України свідчить про визнання Україною цього права нормою загального міжнародного права.

Зміст міжнародно-правових зобов'язань України у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання. З усіх вищезазначених чинних міжнародно-правових договорів, стороною яких є Україна, випливають такі обов'язкові для України стандарти права на свободу совісті та віросповідання:

1. Кожному має гарантуватися право на свободу думки, совісті, релігії та переконань. Воно має належати кожній особі: не тільки громадянам України, а й іноземцям, особам без громадянства, біженцям, робітникам-мігрантам. Особливі гарантії надаються спеціальним категоріям осіб: дітям, жінкам, представникам меншин.

2. Україна не може впроваджувати законодавчі визначення термінів “думка”, “совість”, “релігія” та “переконання” й має тлумачити їх якнайширше;

3. Кожному має гарантуватися свобода мати чи змінювати релігію чи переконання за власним вибором, або не сповідувати ніякої релігії.

⁴ Наприклад, див. ст. 13 (1, 8 та 12) Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією, ратифікованого Законом України від 17.07.1997 р. № 474/97-ВР [68].

4. Нікого не може бути примушено відкрити власті думки або приналежність до релігії чи переконань.

5. Кожному має гарантуватися свобода сповідувати свою релігію чи переконання як особисто, так і разом з іншими, публічно чи приватно. Ці ознаки доповнюють, а не виключають одна одну, та не надають владі право дозволити одну та заборонити іншу.

6. Кожному має гарантуватися свобода сповідувати свою релігію чи переконання у вченні, богослужінні та виконанні релігійних чи ритуальних порядків, що, як визнано, включає широкий перелік дій.

7. Зокрема до свободи віросповідання відносяться:

– свобода засновувати та утримувати місця поклоніння;

– свобода мати та користуватися релігійними символами;

– свобода святкувати релігійні свята та дотримуватись інших днів відпочинку;

– свобода призначення священників та інших релігійних керівників та наставників;

– право організувати себе відповідно до власних ієрархічних чи інституційних структур;

– місіонерська діяльність;

– право намагатися переконати ближнього через учення;

– право на державну реєстрацію релігійних організацій;

– право на зносини між віруючими та громадами на національному та міжнародному рівні;

– право засновувати та утримувати благодійні та навчальні заклади;

– право на виготовлення та розповсюдження релігійної літератури тощо;

– одержання пожертв;

– право на відмову від військової служби з приводу переконань;

– право надавати або отримувати релігійну освіту мовою за власним вибором особисто чи разом з іншими.

– право надавати підготовку релігійному персоналу у відповідних установах;

– дискримінація за ознаками релігійної приналежності з боку держави, установ, групи осіб або окремих осіб має бути заборонена законом. Держава має вживати ефективних заходів для попередження або подолання дискримінації за релігійними ознаками;

– будь-який виступ на користь релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства, має бути заборонений законом;

– свобода змінювати релігію чи переконання є необмеженою; жодна особа не повинна підвергатися примусу, який би обмежив її свободу мати чи приймати релігію чи переконання за власним вибором;

– кожній особі мають гарантуватися всі права і свободи, зазначені в цих договорах, незалежно від його ставлення або приналежності до релігії;

– обмеження права на свободу совісті та віросповідання мають бути чітко визначені в національному законодавстві. Інші обмеження ніж ті, що передбачені в міжнародних договорах, не дозволяються;

– обмеження права на свободу совісті та віросповідання мають бути такими, що є необхідними в демократичному суспільстві;

– обмеження права на свободу совісті та віросповідання мають чітко відповідати вичерпно передбаченим міжнародним правом цілям: забезпечення прав і свобод інших, захист громадської безпеки та порядку, захист моралі та здоров'я;

– жодного відступу від повного обсягу права на свободу совісті та віросповідання де дозволено навіть під час надзвичайного стану в державі;

– державна безпека не може бути причиною для відступу від права на свободу совісті та віросповідання;

– релігійним організаціям має бути дозволено засновувати загальноосвітні школи, які мають відповідати встановленому державою мінімуму вимог для освіти та можуть забезпечити релігійне та моральне виховання дітей у відповідності з переконаннями їх батьків чи законних опікунів;

– держава має гарантувати повагу свободи батьків та законних опікунів забезпечувати релігійне виховання своїх дітей у відповідності до своїх власних переконань;

– свобода батьків чи опікунів надавати релігійне чи моральне виховання дітям відповідно до своїх власних переконань не може бути обмежена;

– міжнародне право спеціально гарантує біженцям свободу сповідувати свою релігію і свободу надавати своїм дітям релігійне виховання нарівні зі своїми власними громадянами;

– особам, які належать до релігійних меншин, має бути дозволено разом з іншими членами тієї ж групи сповідувати свою релігію та виконувати її обряди вільно без втручання та дискримінації;

– держава має законодавчо захищати релігійну особливість меншин;

– злочин геноциду як його визначено в міжнародному праві має каратися в національному законодавстві;

– індивідуальне чи групове висилання з України осіб, які не є її громадянами, з приводу їх релігії має бути заборонено;

– Україна зобов'язана прийняти необхідне законодавство задля гарантування права на свободу совісті та віросповідання;

– Україна може дозволити заміну військового обов'язку альтернативною службою особам з приводу їх релігії чи переконань. У такому випадку розрізнення на основі характеру переконань має бути заборонено. Право на альтернативну службу мають отримувати особи, які відмовляються від несення військової служби не тільки з релігійних, але й з етичних, моральних, гуманітарних, філософських переконань чи схожих мотивів;

– Україна зобов'язана забезпечити ефективний правовий захист будь-якої особи, чие право на свободу совісті чи віросповідання було порушено.

– Україна зобов'язана забезпечити релігійний плюралізм, надавши всім релігіям можливість розвиватися в однакових умовах;

– система державної реєстрації релігійних організацій має бути недискримінаційною. Релігійні організації мають отримати статус юридичної особи в разі, якщо їх діяльність не порушує законодавство, права людини та міжнародне право;

– має бути знайдено чітке правове вирішення питання повернення державою церковного майна;

– держава має встановити, чи є релігійні образи та промови ненависті проти осіб на підставі їх релігії кримінальними правопорушеннями в межах прецедентного права Європейського суду з прав людини. Святоататство не слід визнавати кримінальним правопорушенням;

– релігійні організації мають право карати в релігійному сенсі порушення релігії, але такі покарання не мають загрожувати життю, фізичній цілісності, свободі чи майну особи, або громадянським і фундаментальним правам жінок;

– не впроваджувати законодавство щодо сект та новітніх релігійних рухів; не надавати правового визначення "сект" або з'ясувати, чи є вона релігією. Важливим є те, щоб діяльність таких сект знаходилася в правовому полі та не порушувала міжнародно-правові стандарти права на свободу совісті та віросповідання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сорокун В. М. Загальноправові стандарти права на свободу віросповідання в міжнародному праві. *Актуальні проблеми державного управління* : зб. наук. пр. / X. : Вид-во ХарПІ НАДУ "Magistr", 2008. № 1 (33). С. 129–137.
2. Сорокун В. М. Загальні принципи права на свободу думки, совісті та релігії відповідно до рішення «С.А.С. проти Франції» Європейського суду з прав людини. *Проблеми законності* : зб. наук. праць / Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2016. Вип. 132. С. 186 – 196.
3. Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення : монографія. Харків : Право, 2009. 224 с.
4. Вовк Д. О., Николаєв Л. Верховенство права і релігійна свобода: проблеми рівності. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)* : ст. учасників ювілей. X Міжнар. круглого столу (м. Львів, 12-13 груд. 2014 р.) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, НДІ держ. буд-ва та місц. самовряд. НАПрН України. Львів : Галиц. вид. спілка, 2015. Ч. 1. С. 72–96.
5. Васін М. С. Конституційно-правові засади взаємодії держави і релігійних організацій в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ : НАУ, 2021. 242 с.
6. Петрик В. М. Шляхи та механізми вдосконалення державно-церковних відносин в Україні (на прикладі новітніх релігійних об'єднань) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Донецьк, 2004. 23 с.
7. Палій М. В. Злочинність у сфері віросповідання та боротьба з нею : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. – 19 с.
8. Малишко В. М. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2005. – 18 с.
9. Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2004. 20 с.
10. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання людини : юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2003. 19 с.
11. Фисун Ю. Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту релігійної безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2005. 17 с.
12. Evans, Malcolm D. *Religious Liberty and International Law in Europe*. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 394 p.
13. Taylor, Paul. *Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice*. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 405 p.
14. Van der Vyver, Johan D. *Limitations of Freedom of Religion or Belief: International Law Perspectives*. *Emory International Law Review*. Summer, 2005. Vol. 19. № 2. P. 499–537.
15. Davis, Derek H. *The Evolution of Religious Freedom as a Universal Human Right: Examining the Role of the 1981 United Nations Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief*. *Brigham Young University Law Review*. Spring 2002. Vol. 2002. № 2. P. 217–236.
16. Sullivan, Donna J. *Advancing the Freedom of Religion or Belief through the UN Declaration on Elimination of Religious Intolerance and Discrimination*. *American Journal of International Law*. 1988. Vol. 82. P. 487–520.
17. Janis, Mark and Evans, Carolyn, eds. *Religion and International Law*. Leiden/Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2004. 513 p.
18. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.06.2022).
19. Міжнародне право : навч. посіб. / [за ред. М. В. Буроменського]. К. Хрінком Інтер, 2005. 336 с.
20. Декларація про державний суверенітет України // ВВР України. 1990. № 31. Ст. 429.
21. Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice. United Nations, New York: Office of Public Information, 1990. 87 p.
22. Загальна декларація прав людини. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата звернення: 26.05.2022).
23. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 26.05.2022).
24. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 26.05.2022).
25. Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml (дата звернення: 26.05.2022).
26. Конвенція про статус біженців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 26.05.2022).
27. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 26.05.2022).
28. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставах релігії або переконань 1981 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/relintol.shtml (дата звернення: 26.05.2022).
29. Declaration on the Human Rights of Individuals Who are not Nationals of the Country in which They Live. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.26_Declaration%20on%20the%20Human%20Rights%20of%20Individuals%20who%20are%20not%20nationals.pdf (дата звернення: 26.05.2022).
30. Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-rights-persons-belonging-national-or-ethnic#:~:text=Article%202-,Persons%20belonging%20to%20national%20or%20ethnic%2C%20religious%20and%20linguistic%20minorities,and%20without%20interference%20or%20any> (дата звернення: 26.05.2022).
31. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом. X. : Консум, 2000. – 592 с.
32. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 35 Конституції України та відповідності Конституції України (конституційності) статті 30 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації". Справа № 2-31/99 від 8 липня 1999 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v029u710-99> (дата звернення: 26.05.2022).
33. Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 24 листопада 2004 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0554700-04> (дата звернення: 26.05.2022).
34. Закон України "Про міжнародні договори України" від 29 червня 2006 р. № 1906-IV // ВВР України. 2004. № 50. – Ст. 540.
35. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) № 9-зп від 25 грудня 1997 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v009p710-97> (дата звернення: 26.05.2022).
36. Sixth periodic report of Ukraine on the implementation of the International Covenant on Civil and Political Rights. – CCPR/C/UKR/6. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G06/458/10/PDF/G0645810.pdf?OpenElement> (дата звернення: 26.05.2022).
37. Concluding observations of the Human Rights Committee on Ukraine (2001). URL: <https://www.refworld.org/docid/3cbb1c4.html> (дата звернення: 26.05.2022).
38. Статут Ради Європи. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_001 (дата звернення: 26.05.2022).
39. Van Dijk, Peter. *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights* / Peter van Dijk, G. J. H. van Hoof. The Hague : Martinus Nijhoff Publishers, 1998. – 850 p.

40. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 26.05.2022).
41. Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_537#Text (дата звернення: 26.05.2022).
42. Закон України "Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин" від 9 грудня 1997 р. № 703/97-ВР // ВВР України. 1998. № 14. Ст. 56.
43. Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1466 (2005 р.) "Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною" від 5 жовтня 2005 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_611 (дата звернення: 26.05.2022).
44. Committee on the Honouring of Obligations and Commitments by Member States of the Council of Europe. Report: Honouring of obligations and commitments by Ukraine. Doc. 10676, 19 September 2005. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=11019> (дата звернення: 26.05.2022).
45. Resolution 1179 Honouring of obligations and commitments by Ukraine. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=8009&lang=en> (дата звернення: 26.05.2022).
46. Bernard and others v. Luzemburg, App. №17187/90 (1993). URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=open&documented=834338&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649> (дата звернення: 26.05.2022).
47. Висновок Парламентської Асамблеї Ради Європи №190 (1995) від 26 вересня 1995 р. щодо заявки України на вступ до Ради Європи. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_590 (дата звернення: 26.05.2022).
48. Recommendation 1805 (2007) Blasphemy, religious insults and hate speech against persons on grounds of their religion. URL: https://www.coe.int/en/web/education-and-religious-diversity/resources/-/asset_publisher/fQaSCQ5K0u4n/content/recommendation-1805-2007-blasphemy-religious-insults-and-hate-speech-against-persons-on-grounds-of-their-religion?inheritRedirect=false (дата звернення: 26.05.2022).
49. Resolution 1510 (2006) Freedom of expression and respect for religious beliefs. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17457&lang=en> (дата звернення: 26.05.2022).
50. Recommendation 1556 (2002) Religion and change in Central and Eastern Europe. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16997&lang=en> (дата звернення: 26.05.2022).
51. Recommendation 1412 (1999) Illegal activities of sects. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16713&lang=en> (дата звернення: 26.05.2022).
52. Recommendation 1178 (1992) on sects and new religious movements. URL: <https://pace.coe.int/en/files/15212> (дата звернення: 26.05.2022).
53. Recommendation 816 (1977) On the right of conscientious objection to military service. URL: <https://www.refworld.org/docid/5107cf8f2.html> (дата звернення: 26.05.2022).
54. Закон України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // ВВР України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
55. Інформаційний лист Вишого господарського суду України від 18.11.2003 № 01-8/1427 "Про Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та юрисдикцію Європейського суду з прав людини". URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/242751_510810 (дата звернення: 26.05.2022).
56. Svyato-Mukhailivska Parafiya v. Ukraine, App. №77703/01 (2007). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81067> (дата звернення: 26.05.2022).
57. Сорокун В. М. Захист права людини на свободу віросповідання в справі "Свято-Михайлівська парафія проти України // Логіка та право : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. студентів і молодих вчених та "круглого столу" "Релігія і право в Україні: історія та сучасність" / [упоряд. О. М. Юркевич]. Х., 2008. С.182 –183.
58. Закон України "Про ратифікацію Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України і Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) щодо створення нової форми співробітництва" від 10 лютого 2000 р. № 1446-III // ВВР України. 2000. № 9. – Ст. 76.
59. Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України і Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) щодо створення нової форми співробітництва від 13 липня 1999 р. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/37929> (дата звернення: 26.05.2022).
60. Заключительный акт Совецания по сотрудничеству и безопасности в Европе от 1 августа 1975 р. URL: <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505> (дата звернення: 26.05.2022).
61. Паризька хартія для нової Європи. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_058 (дата звернення: 26.05.2022).
62. Празький документ про подальший розвиток інститутів та структур СБСЄ від 1992 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU92375> (дата звернення: 26.05.2022).
63. Concluding Document of the Vienna Meeting of January 19, 1989. URL: <https://www.osce.org/mc/40881> (дата звернення: 26.05.2022).
64. Документ Копенгагенської наради Конференції по людському виміру СБСЄ від 29 червня 1990 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU90356> (дата звернення: 26.05.2022).
65. Документ Московської наради Конференції по людському виміру СБСЄ від 3 жовтня 1991 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU91350> (дата звернення: 26.05.2022).
66. Брюссельская декларация Парламентской Ассамблеи ОБСЕ от 7 июля 2006 г. URL: <https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2006-brussels/declaration-9/247-2006-brussels-declaration-rus/file> (дата звернення: 26.05.2022).
67. Guidelines for Review of Legislation Pertaining to Religion of Belief. Warsaw. OSCE/ODIHR. 2005. – 58 p.
68. Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією, ратифіковано Законом України від 17.07.1997 р. № 474/97-ВР // ВВР України. 1997. № 40. Ст. 262.
69. Угода між Державним комітетом України у справах національностей та релігій та Уповноваженим у справах релігій та національностей Ради Міністрів Республіки Білорусь про співробітництво від 04.06.2008 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=112_135 (дата звернення: 26.05.2022).
70. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Азербайджанської Республіки про трудову діяльність і соціальний захист громадян України, які тимчасово працюють на території Азербайджанської Республіки, та громадян Азербайджанської Республіки, які тимчасово працюють на території України, ратифіковано Законом України від 22.02.2006 р. № 3465-IV // ВВР України. 2006. № 28. Ст. 244.
71. Угода між Україною і Туркменістаном про регулювання процесу переселення і захист прав переселенців, ратифіковано Законом України від 10.01.2002 р. № 2943-III // ВВР України. 2002. № 17. Ст. 119.
72. Угода між Україною та Аргентинською Республікою з питань міграції, ратифіковано Законом України від 06.07.2000 р. № 1863-III // ВВР України. 2000. № 38. Ст. 323.
73. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Литовської Республіки про поїздки громадян, затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 02.06.2004 р. № 742. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=742-2004-%EF> (дата звернення: 26.05.2022).
74. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Румунії про умови взаємних поїздок громадян, затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 24.03.2004 р. № 385. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=385-2004-%EF> (дата звернення: 26.05.2022).
75. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорської Республіки про умови поїздок громадян, затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 26.11.2003 р. № 1837. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1837-2003-%EF> (дата звернення: 26.05.2022).
76. Договір між Україною та Арабською Республікою Єгипет про видачу правопорушників, ратифіковано Законом України від 22.06.2005 р. № 2696-IV // ВВР України. 2005. № 29. Ст. 388.

77. Договір між Україною та Федеративною Республікою Бразилія про видачу правопорушників, ратифіковано Законом України від 01.07.2004 р. № 1966-IV // ВВР України. 2005. № 1. Ст. 5.
78. Угода між Кабінетом Міністрів України та Швейцарською Федеральною Радою про реадмісію осіб, які перебувають на територіях їх держав нелегально, ратифіковано Законом України від 23.06.2004 р. № 1847-IV // ВВР України. 2004. № 38. Ст. 478.
79. Угода між Кабінетом Міністрів України і Виконавчою владою Грузії про приймання і передачу осіб (реадмісію), які знаходяться на територіях держав незаконно, ратифіковано Законом України від 17.03.2004 р. № 1608-IV // ВВР України. 2004. № 25. Ст. 350.
80. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Болгарія про приймання та передачу осіб, що перебувають на територіях обох держав нелегально, ратифіковано Законом України від 07.03.2002 р. № 3107-III // ВВР України. 2002. № 32. Ст. 231.
81. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Латвійської Республіки про співробітництво в галузі освіти, науки та культури від 21.11.1995 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=428_026 (дата звернення: 26.05.2022).
82. Угода між Україною та Федеративною Республікою Німеччина про співпрацю у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні, ратифіковано Законом України від 18.07.1997 р. № 493/97-ВР // ВВР України. 1997. № 40. Ст. 267.
83. Угода між Урядом України та Урядом Литовської Республіки про співробітництво в галузі освіти, науки та культури від 04.08.1993 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=440_049 (дата звернення: 26.05.2022).
84. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Таджикистан, ратифіковано Законом України від 22.02.2006 р. № 3464-IV // ВВР України. 2006. № 28. Ст. 243.
85. Угода про співробітництво між Міністерством культури України та Міністерством у справах культури Республіки Узбекистан від 11.09.1994 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=860_036 (дата звернення: 26.05.2022).
86. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Хорватія, ратифіковано Законом України від 19.06.2003 р. № 1008-IV // ВВР України. 2004. № 2. Ст. 11.
87. Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною та Чеською Республікою, ратифіковано Законом України від 06.10.1995 р. № 368/95-ВР // ВВР України. 1995. № 36. Ст. 274.